

VLADIMIR TREBICI

A VILÁG NÉPESSÉGE

X. fejezet

ISMERET ÉS GYAKORLAT
A NÉPESEDÉS TÁRGYKÖRÉBEN

Soha a történelem folyamán a népesedés kérdései és perspektívái nem keltettek akkora nyugtalanságot, nem vetettek fel annyi kérdést s nem szolgáltak annyi megoldási elképzeléssel, mint az utóbbi évtizedekben. Ma már a népesedés nem kizárólag a tudomány embereinek ügye; foglalkoznak e kérdéssel az országok kormányai, a nemzetközi szervezetek, a világ közvéleménye. Nem kétséges, hogy ez napjaink egyik alapvető kérdése.

Ezért jellemző az a tény, hogy az utóbbi években jelentősen megnőtt ama népesedési elméleteknek a száma, amelyek megkísérlik megmagyarázni a demográfiai jelenségek mibenlétét, felbecsülni a népesség és társadalom közötti kapcsolatot, felmérni a népesedés és a gazdasági fejlődés kölcsönhatásait, és megpróbálnak megoldásokat javasolni ebben a példátlanul bonyolult kérdéskörben. Új és igen jelentős ebből a szempontból az, hogy a népesedés kérdése egyre inkább a nemzeti politikai tevékenység homlokterébe kerül, hogy a demográfiai politika egyre nagyobb teret kap minden egyes ország társadalmi-gazdasági politikájában. A népesedést illető szemlélődő és beletörődő magatartást egyre inkább az aktív cselekvés, a

felelősségvállalás, a nemzeti és nemzetközi szinten megszervezett tevékenység váltja fel.

A látásmód és a lelkiállapot forradalmi megváltozásában különös érdeme van a szervezett világközösségnek: az Egyesült Nemzetek Szervezetének és szakosított intézményeinek.

Jellemzőnek véljük azt a tényt, hogy maguk a népesedési elméletek is változtak az elmúlt években.* Elsősorban is felülvizsgálták a korábbi klasszikus kétsarkúsítást malthusiánus és anti-malthusiánus, vagyis populacionista (gyarapodást ösztönző) elméletekre. A föld különböző tájain előadódó rendkívül változatos népesedési helyzetek, az egyes országok népesedési és gazdasági kérdéseinek sajátos volta az elméleti értelmezések sokaságát és nagyszámú megoldást tesznek lehetővé. Olyan elméletek mellett, amelyek a gyarapodás ütemének csökkentését és a születések számának korlátozását tartják szükségesnek, valamint olyan elméletek mellett, amelyek a népesség szaporodásáért — igaz, csupán mérsékelt szaporodásáért — szállnak síkra, egyre inkább előtérbe lépnek az optimális újratemelést és népeség szerkezetet követelő elméletek is. Nem kevésbé sokatmondó a megállapodott (stacioná-

* Bővebben erről lásd: Vladimír Trebici: *Teorii moderne despre populație*. I—II. rész, *Revista de statistică*, 1970, 8. és 10. sz.

rius) népességet* meghirdető zérus népesség-növekedés („zero population growth”) elve sem, amely megfelel, jobban mondva szerves része a zérus gazdasági növekedésnek („zero economic growth”). Másodszorban a népesedéelméletekben mind fontosabb hely jut a gazdasági tényezőnek: a népesedési-gazdasági összefüggés főtárgya valamennyi népesedési elméletnek. Harmadszorban a marxista demográfia is kifejtette véleményét a jelenlegi — az újonnan kialakult körülményeknek megfelelő — népesedési kérdésekkel kapcsolatban olyan értelemben, hogy elválasztotta Malthus velejéig reakcionárius és apologetikus társadalmi és gazdasági felfogását a családtervezéstől és a születésellenőrzéstől. Konkrétan nincs semmiféle azonosság a malthusi elmélet és ama eszközök között, amelyeket egy házaspár igénybe vesz annak érdekében, hogy a kívánt számú gyermeket a neki leginkább megfelelő időben hozza világra.

Sem népesedési elméletek nem állíthatók fel és a népesedés kérdései nem értelmezhetők, sem gyakorlati intézkedések fogantatására — demográfiai politika alkalmazására — nincs lehetőség addig, amíg alaposan meg nem ismerjük mindama folyama-

* Emlékeztetünk arra, hogy a megállapodott népességet az alábbiak jellemzik: a születések évi száma egyenlő a halálozások számával, a gyarapodás zérus, és így növekedési ütemről sem lehet beszélni, a korszerkezet pedig állandó.

tokat és irányzatokat, amelyek egy bizonyos népességben végbemennek. A demográfia és a népességstatisztika, valamint a rokon tárgyak haladása példa nélkül álló szerepet játszik a nemzeti népesedési politikák kialakításában, a világnépesedési akcióterv kidolgozásában.

NÉPESEDÉSI POLITIKA

Lényegében bármiféle akció, bármelyik közigazgatási vagy más jellegű intézkedés, amelyet egy államban foganatosítanak, közvetlen vagy közvetett kapcsolatban áll a népességgel, annak életszínvonalával, érdekeivel. Egy örökösödésjogi rendelkezés, egy ifjúság- vagy anyavédelmi intézkedés hatással van a népesedésre, a népmozgalmi jelenségekre. Ebből a szempontból akár azt is lehetne mondani, hogy a társadalmi-gazdasági politikának teljes egészében népesedési jellege van. Ennek ellenére a korszerű felfogásban a népesedési politikát szűkebben értelmezik.

A közelebbi vizsgálat kétségtelenül arra az eredményre vezet, hogy a nemzeti demográfiai gyarapodás ütemét a születések, a halálózások és a nemzetközi vándorlás határozzák meg. A népmozgalom ezen összetevőinek fejlődése dönti el a népességszám alakulását, azt, hogy lassúbb-e vagy gyorsabb, növekvő-e vagy csökkenő, esetleg éppenséggel megállapodott a nemzeti demográfiai gyarapodási ütem. Ugyanakkor a népesség ésszerűbben vagy kevésbé ésszerűen oszol-

hat meg földrajzilag, tömörülhet egyes területeken, nőhet a városi lakosság száma stb.

Ezek szerint négy demográfiai „változó”-t kell számon tartanunk: a termékenységet, a halandóságot, a nemzetközi vándorlást (nyílt típusú népességek esetében) és a népesség nemzeti területi megoszlását.

Szűkebb értelemben népesedési politikának azt a politikát nevezzük, amely intézkedései révén ilyen vagy olyan irányban határozottan befolyásolni igyekszik a demográfiai növekedés nemzeti ütemét, és amely tudatosan próbál hatni ennek érdekében a termékenységre, a halálozásokra, a nemzetközi vándormozgalmra és a népesség belső megoszlására a nemzeti területen. Ha eltekintünk a nemzetközi vándorlástól és a népesség területi megoszlásától — melyek a társadalmi-gazdasági politika általánosabb célkitűzései közé tartoznak —, *a szűkebb értelemben vett demográfiai politika a termékenységgel meg a halandósággal foglalkozik, és azon intézkedéseket tartalmazza, amelyek befolyást gyakorolhatnak a népmozgalom e törzstényezőire.*

Ami a halandóságot illeti, nem kétséges, hogy ezt minden ország csökkenteni igyekszik, és állandó célkitűzése ugyanakkor a közegészség javítása és megfelelő munkakörülmények teremtése is, ami végső soron az átlagos élettartam meghosszabbodásában és a megbetegedések gyakoriságának (morbiditás) csökkenésében jut kifejezésre. Ez közös vonása valamennyi népesedési politi-

kának, ha e politika hatékonysága és intézkedései országok szerint váltakozik is, mert hiszen az anyagi lehetőségek különbözők. Egy fejlettebb ország nagyobb összegeket fordít egészségvédelemre, orvosképzésre stb., mint egy fejlődő ország, s ez magyarázza meg nemcsak a társadalmi kategóriák, hanem a nemzetek eltérő halandóságát is. De — mint ismeretes — a halandóság a fejlődő országokban igen gyors ütemben mérséklődik; ebben része van annak a segítségnek, amelyet a fejlett országok és a nemzetközi közösség: az Egyesült Nemzetek Szervezete nyújt.

Marad a másik, a legdinamikusabb népmozgalmi tényező: a termékenység. A nemzeti népesedési politikák eltérők e tekintetben. Egyes országok intézkedései a termékenység és a demográfiai növekedési ütem apasztására irányulnak; más országok mérőben más indítékokból ösztönzik a termékenységet, igyekeznek növelni a demográfiai gyarapodás ütemét vagy biztosítani annak állandóságát.

Mielőtt közelebbről szólnánk a jelenlegi népesedési politikákról, két megjegyzést vélnünk szükségesnek. Egy és ugyanabban az országban ellentmondás támadhat a társadalmi-gazdasági és népesedési intézkedések között. Erre a legjellemzőbb példa egy születésösztönző politikát folytató országban a nő gazdasági és társadalmi egyenjogúsítására irányuló törekvés, a nő társadalmi helyzetének olyképpen való javítása, hogy meg-

könnyítik és bátorítják bekapcsolódását a társadalmi-gazdasági tevékenységbe, holott mindezek az intézkedések negatívan hatnak a termékenységre.

A második megjegyzés az, hogy általában azokban az országokban alkalmaznak termékenységcsökkentő népesedési politikát, ahol a termékenység szintje igen magas, mint a fejlődő országokban, mialatt a születésösztönző politika azokra az országokra jellemző, amelyek a termékenység gyors csökkenésével és ennek valamennyi politikai, gazdasági és társadalmi következményeivel kényserülnek szembenézni; ez gyakori helyzet a fejlett országokban. Ebből azonban *nem* következik az, hogy kivétel nélkül *minden* fejlődő országot foglalkoztat a népesedési ütem apasztása, és hogy minden fejlett országban születésösztönző politikát folytatnak.

Az alapvető kiindulási elv — melynek tekintetében teljes az egyöntetűség — az, hogy a népesedési politika minden országnak nemzeti szuverenitásából fakadó elidegeníthetetlen joga, és hogy a népesedési politika nem választható el a társadalmi-gazdasági fejlesztés politikájától. Következésképp a lényeg a *fejlesztés*, a döntő a társadalmi-gazdasági tényezők szerepe, amelyek befolyást gyakorolnak a népesedési irányzatokra.

Szűkebben értelmezve tehát a népesedési politika azoknak az intézkedéseknek az összessége, amelyeknek célja a demográfiai

növekedési ütem megváltoztatása a termékenység befolyásolása révén, akár a csökkentés vagy a növelés irányában, akár egy bizonyos szinten való megtartás érdekében.

AZ EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE ÉS A NÉPESEDÉS*

A termékenységkorlátozó politikát folytató országok „családtervezés”-hez vagy „születésellenőrzés”-hez folyamodnak, ami több szinten folyó tevékenységet jelent.

Korlátozott értelemben a családtervezés** a családnagyság, vagyis a (végső) gyermekszám meghatározását és a születések idejének elhalasztását jelenti a megfelelő eszközök felhasználásával. E tevékenység — minthogy ismeretet, motivációt, valamint az eszközök hozzáférhetőségét és használatát tételezi fel — számos akcióból áll, melyeknek rövidített neve: I.M.GY. (ismeret, magatartás, gyakorlat), vagy a közhasználatban inkább K.A.P. (az angol knowledge, attitude, practice rövidítése). Tágabb értelemben

* Az alapvető információk források az alábbiak:

— O.N.U. *La situation démographique dans le monde en 1970*. New York, 1972;

— O.N.U., *Mesures, politiques et programmes affectant la fécondité considérés plus particulièrement du point de vue des programmes nationaux de planification de la famille*. New York, 1973;

— O.N.U., *Human fertility and national development. A challenge to science and technology*. New York, 1971.

** Bővebben lásd: Vladimir Trebici: *Dicționar demografic multilingv* (XV). Revista de statistics, 1973, 4. sz.

a családtervezés a termékenység leküzdését is magában foglalja. Hiba volna azt hinni, hogy a tervezés kizárólag az antinatalista politikát folytató országokra korlátozódik; születésösztönző politikát folytató országokban is találkozunk családtervezéssel, itt azonban ennek szélesebbek a célkitűzései. Ugyanakkor a termékenység csökkentésén munkálkodó országokban a családtervezés rendszerint *nemzeti program* jellegét ölti. Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének egyik szakértői bizottsága — mely olyan programok kidolgozására kapott megbízást, amelyek összeegyeztetik a társadalmi haladást a népesedési tényezőkkel — kibővítette a családtervezés fogalmát olyan értelemben, hogy belefoglalta a családi élet legfontosabb aspektusait is; ezt azzal indokolták, hogy az egyén meg a család jóléte és méltósága nem csupán a családnagyságtól és az újratermelés követelményeitől függ, hanem attól is, mennyire teszik lehetővé a családnak, hogy kulturált körülmények között élhessen. Ezért a szakértői bizottság azt javasolta, hogy a családtervezési politika foglalja magába az alábbi tényezőket: az időskorúak érdekeit szolgáló intézkedések, az egészségvédelem, a nő helyzetének javítása, az oktatás fejlesztése, a gyermekmunka törvényes szabályozása stb. A családtervezés fogalmának ilyen-szerű kiterjesztését csakis indokoltnak minősíthetjük.

A születésösztönző politikát folytató országok legfontosabb intézkedése az, hogy különféle gyermekpótlékok juttatása formájában előnyöket biztosít a sokgyermekes családoknak.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete — a rá jellemző felelősségérzettel — már megalapításától fogva szüntelenül figyelmet szentel a népesedés kérdéseinek.* Ez a figyelem erősen növekedett az utóbbi években, amióta az ENSZ-tagállamok egyre aktívabb politikájának köszönhetően világméretű változások mentek végbe a népesedéssel kapcsolatos felfogásban, és amióta az Egyesült Nemzetek Szervezetét, valamint annak szakintézményeit olyan hatáskörrel ruházták fel, hogy segítséget nyújthatnak e téren az ezért folyamodó tagországoknak.

Minden ország, nemzeti szuverenitásának jogán, a maga sajátos helyzetéből, fejlődésének szükségleteiből és célkitűzéseiből kiindulva határozza meg népesedési politikáját, és maga dönt arról, hogy miféle eszközök igénybevételét látja szükségesnek. Így egyes országok Ösztönzik a népszaporodást, és ilyen értelemben hatnak a születések és a halálozások számának alakulására, más országokat ugyanakkor a születésszám apasztása foglalkoztatja. Az utóbbi időben

* Bőséges információ található erről az alábbi műben: Richard Symonds és Michael Carder: *The United Nations and the Population Question 1945—1970. A Population Council Book.* New York és London, 1973.

egy-
es országok a népesség megállapodása érdekében tevékenykednek.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének történetében a népesedés kérdésének megítélése szempontjából fordulópontot jelentett az 1962-es esztendő. Figyelembe véve a népességnövekedés és a gazdasági fejlődés kölcsönhatásait, és annak érdekében, hogy meghatározzák azt a szerepet, amelyet az ENSZ tölthet be az egyes kormányok megsegítésében, ekkor mondotta ki az ENSZ közgyűlésének 1838. (XVII.) számú határozata, hogy

„... semmi sem fontosabb a család egészségénél és jóléténél, nem csupán nyilvánvaló humanitárius okokból, hanem a gazdasági fejlődés és a történelmi haladás szempontjából is, és hogy a család egészségének és jólétének különösen azokban az övezetekben kell nagy figyelmet szentelni, ahol a népesség növekedési üteme viszonylag magas”; a közgyűlés határozata ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „minden kormánynak joga van meghatározni saját politikáját és olyan akcióprogramot kidolgozni, amely alkalmas arra, hogy megküzdjön a népesedésnek a társadalmi és gazdasági haladáshoz fűződő problémáival”.

1966-ban valamennyi, az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez tartozó szakintézményt felhatalmazták arra, hogy az egyes tagországok kormányainak kérésére bizonyos népesedési intézkedéseket foganatosítsanak.

1967-ben külön szervezet létesült: az Egyesült Nemzetek Népmozgalmi Alapja.

Összegezve az elmondottakat, igen sok ország felvette nemzeti célkitűzései közé a népesedés ütemének lassítását; más országok születésösztönző politikát folytatnak. Az Egyesült Nemzetek Szervezete és szakintézményei segítséget nyújtanak az egyes országoknak népesedési politikájuk megvalósításában, a nemzeti szuverenitás elvének tiszteletben tartása mellett.
